

آینه پژوهش

سال سی و پنجم، شماره چهارم
مهر و آبان ۱۴۰۳ ISSN:1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب‌شناسی و
اطلاع‌رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۰۸

۲۰۸

دوماهنامه
آینه پژوهش

مهر و آبان ۱۴۰۳
سال سی و پنجم، شماره چهارم

Ayeneh-ye- Pazhoohesh

Vol.35, No.4 Oct - Nov 2024

A bi-monthly journal exclusively
review & information dissemination

208

dedicated to book critique, book
in the field of Islamic culture

«مُقْبِلِ آنِسْتِ كِه ...» (بازخوانی و تَصْحِیحِ بَیْتِی از مُفْرَدَاتِ سَعْدِی) |
گیبون، محمد (ص) و اسلام | چاپ‌نوشت (۱۵) | پاره‌ای از یک تفسیر
ناشناخته معتزلی، احتمالاً از سده چهارم یا پنجم هجری | میهمانان تازی
گوی فرهنگستان ایران | اشعار تازه‌یاب از شاعران دوره قاجار با استناد به
نشریات آن عصر (۱) | فارسیات | رباعیات منسوب به افراد خاندان جوینی
در منابع کهن | ناهیدن (اقتراحی درباره یک واژه دشوار و ناآشنا در
شاهنامه) | یادداشت‌های حاشیه‌متون فارسی و عربی (۲) | خراسانیات
(۱) | نوشتگان (۹) | یادداشت‌های لغوی و ادبی (۱) | طومار (۷) | درنگی بر
جدیدترین ترجمه انگلیسی کتاب شریف نهج البلاغه | حدود مفروض،
حدود ممکن، حدود مقبول | آینه‌های شکسته (۵) | بررسی فهرست
کتاب‌های فارسی چاپ سربی کتابخانه کنگره آمریکا | میرلوحی سبزواری
و جعل دو کتاب انیس المؤمنین و کفایة البرایا | شرح و تصحیح کلیله و
دمنه در بوتۀ نقد | **نکته، حاشیه، یادداشت**

پیوست آینه پژوهش | کلام شاهانه / ملوک‌الکلام، کتابی چنددانشی از عصر میانی قاجار

جویناچه‌نیش | رسول جعفریان |
مجید حبیبی | مرتضی کریمی‌نیا |
سیدمحمدحسین میرفتوحی |
رفیقه قزاق‌نسا | احمد مهدوی
دامغانی | علی رحیمه |
آینلوا | سیداحمدرضا قائم‌مقامی |
امید حسینی‌نژاد | سجاد
اریا طیبی | سیدرضا
رازی | تهران | علی رادا | حبیب
خاندان‌ساری | سیدعلی کاشفی
طوقه‌ایلی | حیدر عیوضی | سیده
زاده | امیررضا میرزایی | علی عادل
انصاری | نیلوف بهرام‌زاده | معین
کاظمی | قرا حبیب رازی | تهرانی

پرتال
دوماهنامه
آینه پژوهش

Jap.isca.ac.ir

رباعیات منسوب به افراد خاندان جوینی در منابع کهن

دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران | علی رحیمی واریانی

| ۲۰۱-۲۱۸ |

۲۰۱

آبینه پژوهش | ۲۰۸

سال ۳۵ | شماره ۴

مهر و آبان ۱۴۰۳

چکیده: خاندان جوینی از خانواده‌های برجسته ایرانی است که افراد آن از عصر سلجوقی تا اوایل دوره ایلخانی صاحب مشاغل حکومتی و دیوانی بودند. بیشتر جوینی‌ها در کنار هنرپروری و برکشیدن اهالی دانش و ادب، خود نیز اهل فضل و ادب و هنر بودند. در منابع مختلف اشعاری به برخی از افراد این دودمان نسبت داده شده است که در آن میان تعدادی رباعی نیز هست. در پژوهش حاضر رباعیات منسوب به شش نفر از افراد سرشناس خاندان جوینی از منابع کهن گردآوری و بررسی شده است.

کلیدواژه‌ها: خاندان جوینی، صاحب دیوان، رباعی.

Rubaiyat Attributed to Members of the Juvayni Family in Ancient Sources

Ali Rahimi Variyani

Abstract: The Juvayni family is one of the prominent Iranian families, whose members held governmental and administrative positions from the Seljuk era to the early Ilkhanid period. In addition to their patronage of the arts and promotion of scholars and intellectuals, the Juvaynis themselves were also scholars, literati, and patrons of art. In various sources, poetry has been attributed to some members of this family, including several rubaiyat (quatrains). This study collects and examines the rubaiyat attributed to six prominent members of the Juvayni family from ancient sources.

Keywords: Juvayni family, poet, rubaiyat.

مقدمه

خاندان جوینی از خانواده‌های صاحب نفوذ در زمان سلجوقیان، خوارزمشاهیان و مخصوصاً مغولان بودند. اکثر افراد این خانواده به «صاحب دیوان» مشهور بودند؛ گرچه شغل برخی فراتر از این بود و منحصر به صاحب دیوانی نبود (نک: تاریخ جهانگشای، ج ۱، صفحه ۲۳ و ۲۴). جوینیان در حکومت ایلخانان به نفوذ و قدرت فراوانی رسیدند و شکوه و شوکتشان برای دیگر درباریان رشک‌برانگیز بود. ایشان در آخر نیز جان بر سر همان شکوه و شوکت نهادند و همچون برمکیان سرنوشتی ناگوار داشتند.

بیشتر افراد دودمان جوینی در کنار مشاغل دیوانی، اهل فضل و ادب و هنر نیز بودند و هنرپروری و علم‌دوستی و جود ایشان مجالسشان را به میعادگاه علما، فضلا و شعرای عصر بدل کرده بود (نک: همان، صفحه ۸۰). افراد این خاندان اکثراً طبع شعر نیز داشتند و اشعاری به نام آنها در منابع مختلف نقل شده است. در این میان تعدادی رباعی نیز هست که در پژوهش حاضر به آنها پرداخته شده است. در مقاله پیش رو رباعیات شش نفر از افراد سرشناس این خانواده از منابع مختلف گردآوری و بررسی شده است. توضیح اینکه بنای این مقاله غالباً بر منابعی نهاده شده که متعلق به نیمه نخست سده نهم هجری و پیش از آن است و به منابع پس از این تاریخ در حاشیه و به اختصار اشاره شده است.^۱

بهاء‌الدین محمد بن علی

او جد پدر عطاملک جوینی و شمس‌الدین صاحب دیوان است. به گفته عطاملک در تاریخ جهانگشای، بهاء‌الدین محمد بن علی در سال ۵۸۸ق در حضور سلطان تکش خوارزمشاه رباعی زیر را به بدیهه سرود؛ سلطان از این رباعی خوشش آمد، او را نواخت و با ترانه‌اش تا شبانه شراب نوشید:

۱. از آقایان سیدعلی میرافضلی و علی شاپوران سپاسگزارم که از سر لطف مقاله را پیش از انتشار خواندند و نکته‌های ارزشمندی را یادآوری کردند.

لطف شرف گوهر مکنون ببرد / جود کف تو رونق جیحون ببرد
حکم توبه یک لحظه اگر رای کنی / سودای محال از سرگردون ببرد^۱
(تاریخ جهانگشای، ج ۲، ص ۲۸).

منتجب‌الدین علی بن احمد کاتب جوینی (م‌پس از ۵۵۲ق)

وی رئیس دیوان انشای سلطان سنجر و صاحب کتاب مشهور عتبه‌الکتبه است. منتجب‌الدین خال بهاء‌الدین محمد بن علی است (نک: تاریخ جهانگشای، ج ۱، صفحه یوو یز «۲۸ و ۲۹»؛ همان، ج ۲، ص ۹). این کاتب سرشناس، طبع شعر نیز داشته و ابیاتی از او در برخی از مکاتبات عتبه‌الکتبه درج شده است.^۲ دو رباعی زیر از این دست است:^۳

ای نام تو در سخا و همت مشهور / وی رایت پهلوان ز رایت منصور
ز آن رایت و رای مانده عالم معمور / چشم بد از آن رای و از آن رایت دور
(عتبه‌الکتبه، ص ۱۴۶).

ای رایت تو ز فتح و نصرت رایت / افراخته تر کنند گردان رایت
اقبال تو در دهر به غایت مرصاد / تا نوبت دهر را نباشد غایت
(همان، ص ۱۴۶ و ۱۴۷).

شمس‌الدین صاحب دیوان

شمس‌الدین محمد جوینی (مقتول در ۶۸۳ق)، برادر مصنف تاریخ جهانگشای، ممدوح سعدی و وزیر اعظم و شخص اول مملکت در اواخر عهد هلاکو و تمام سلطنت دو پسرش، اباقا و تکودار است. وی هنرپرور، شعر دوست و خود نیز شاعر بود. اشعاری در منابع مختلف به او نسبت داده شده که رباعیات زیر از آن دست است:

۱. اوحدی بلیانی این رباعی را همراه سه رباعی دیگر به «خواجه شمس‌الدین محمد عبدالملک [جوینی] که جد خواجه شمس‌الدین محمد صاحب دیوان است» نسبت داده است (عرفات‌العاشقین، ج ۴، ص ۲۰۲۷). احتمالاً منظور بلیانی شمس‌الدین محمد، فرزند بهاء‌الدین محمد بن علی و پدر پدر عظاملک و شمس‌الدین صاحب دیوان است.

۲. عوفی نیز ابیاتی را از او ضمن شرح احوالش آورده است (نک: لباب‌الالیاب، ص ۷۸).

۳. آگاهی من از این دو رباعی از طریق کتاب اشعار فارسی پراکنده در متون بوده است.

- جمال خلیل شروانی، صاحب نزهة المجالس، رباعی زیر را به شمس الدین نسبت داده است. این رباعی در مجموعه شماره ۲۰۵۱ کتابخانه ایاصوفیا (گ ۲۷۰ر) نیز بدون ذکر نام سراینده آمده است:

صاحب سعید شمس الدین

از بند سر زلف تو ای حورنژاد خود را به هزار حیلہ کردم آزاد
از چاه زنخدان تو غافل بودم از بند برون آمد و در چاه افتاد
(نزهة المجالس، ص ۳۱۵، رباعی شماره ۱۲۷۰).

چنانکه می دانیم نزهة المجالس در حدود نیمه سده هفتم هجری گردآوری شده است. اما تعبیر «سعید» در عنوان رباعی شمس الدین (مقتول در ۶۸۳ق) که برای درگذشتگان به کار می رود، با این تاریخ همخوانی ندارد. ریاحی احتمال داده است که این کلمه بعداً توسط کاتبان افزوده شده باشد (نزهة المجالس، ص ۶۲). اما عمادالدین شیخ الحکمایی نظر دیگری دارد و سراینده رباعی فوق را شمس الدین محمد، فرزند بهاء الدین محمد بن علی و پدر بزرگ شمس الدین صاحب دیوان می داند.^۱

- در ظاهر دستنویسی از کتاب المفصل فی صنعة الاعراب (نسخه شماره ۳۵۲۰ کتابخانه لاله لی، مورخ ۶۷۷ق) رباعی زیر با عنوان «لصاحب الديوان شمس الدنيا والدین نورالله ضریحه» آمده است:

با حکم خدا به جز رضا درنگرفت با خلق به جز روی و ریا درنگرفت
هر حیلہ که در تصوّر عقل آمد کردیم، ولیک با قضا درنگرفت
(نقل از کانال تلگرامی چهارخطی).

این رباعی در مجموعه شماره ۴۸۷ کتابخانه لالاسماعیل (حاشیه برگ ۱۱ب) بدون ذکر نام سراینده آمده است.

- ابوالمجد تبریزی، گردآورنده و کاتب سفینه تبریز، در رباعی نامه خلاصه الاشعار فی الرباعیات (مورخ ۷۲۱ق) رباعی زیر را به نام شمس الدین صاحب دیوان نقل کرده است:

۱. نک: «درباره تاریخ تألیف نزهة المجالس جمال الدین» خلیل شروانی و نمونه خط شمس الدین جوینی اول.

مخدوم شهید خواجه شمس‌الدین صاحب دیوان طاب ثراه
ای وصل تو غایت تمّای دلم نظاره کوی تو تماشای دلم
تا دست دلم خیال زلف تو گرفت افتاد وجود جمله در پای دلم
(سفینه تبریز، ص ۵۹۵).

– عزالدین عبدالعزیز کاشی احتمالاً در اوایل قرن هشتم هجری، سفینه‌ای از اشعار عربی و فارسی در موضوعات گوناگون گردآوری کرده و نام آن را روضة الناظر و نزهة الخاطر نهاده است. از این مجموعه و منتخب آن که به گزینش خود عبدالعزیز کاشی فراهم آمده است، نسخ متعددی بر جای مانده که شرح آن را می‌توانید در مقاله «عزالدین عبدالعزیز کاشی: شناسایی، کتابشناسی، نسخه‌جویی» از محمد عمادی حائری ببینید. در پژوهش حاضر از عکس نسخه‌ای از روضة الناظر که به شماره ۷۶۶ در کتابخانه دانشگاه استانبول نگهداری می‌شود، استفاده شده است. کاتب این دستنویس احتمالاً نوه شمس‌الدین محمد کیشی است؛ چرا که در عنوان اشعار شمس‌الدین کیشی، او را «جد الکاتب» خوانده است (نک: گ ۷۵، ر ۸۶ پ). این کاتب به احتمال زیاد محمد بن محمد بن محمد کیشی است که نسخه‌ای از شاهنامه را نیز کتابت کرده است (نک: «بررسی دستکاری‌های کاتب نسخه قاهره، مورخ ۷۴۱ ق، در متن شاهنامه»، ص ۴۱ و ۴۲). رباعی زیر در این منبع به نام «صاحب شمس‌الدین جوینی» آمده است:

لطف تو چه گفت؟ گفت جان بخش منم وز حادثه جهان امان بخش منم
بگرفت جهان فضل را پس بخشید یعنی که جهان گیر جهان بخش منم
(روضه الناظر، گ ۵۷ ر).

اما رباعی فوق در جُنگ شماره ۲۸۰ کتابخانه چلبی عبدالله افندی (گ ۲۲ پ) با عنوان «حُکی ان الصاحب المغفور بهاء‌الدین صاحب الدیوان کان محبوساً فی ید امیر المغول و قال بديهة هذه الرباعية فخلصه من القيد» آمده و به بهاء‌الدین محمد، فرزند شمس‌الدین، نسبت داده شده است. جُنگ مذکور را «مسعود بن منصور بن احمد المتطبّب» در سال ۷۶۳ ق احتمالاً در شیراز کتابت کرده است.

– در منابع مختلف چنین آمده که شمس‌الدین صاحب دیوان رباعی زیر را در مرثیه فرزندش، بهاء‌الدین سروده است. یکی از این منابع مونس الاحرار فی دقائق الاشعار است که در سال ۷۴۱ ق به دست محمد بن بدر جاجرمی گردآوری و کتابت شده است:

لصاحب سعید شهید خواجه شمس‌الدین صاحب دیوان فی المرثیة ابنه صاحب سعید خواجه بهاء‌الدین طاب مثواهما

فرزند محمّد ای فلک هندویت اسباب زمانه را بهایک مویت تو پشت پدر بدی از آن پشت پدر خم گشت چو ابروی بتان بی رویت (مونس الاحرار، نسخه مجلس، گ ۱۴۱ر).

این رباعی در منابع دیگری چون تاریخ و صاف (ص ۶۶)، روضة الناظر (گ ۱۶۱پ) و مجموعه شماره ۶۳۳ کتابخانه مجلس (گ ۱۸پ و ۱۹ر) نیز به نام شمس‌الدین صاحب دیوان آمده است. اما در نسخه‌ای از روضة الناظر که به شماره ۳۰۴۷ در کتابخانه ملی تبریز نگهداری می‌شود (گ ۱۵۸پ) عنوان این رباعی چنین است: «شمس نطنزی از زبان صاحب شمس‌الدین جوینی».

در مونس الاحرار جاجرمی دو رباعی زیر نیز به شمس‌الدین صاحب دیوان نسبت داده شده است:

۲۰۷

آینه پژوهش | ۲۰۸
سال ۳۵ | شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۳

لصاحب سعید شهید خواجه شمس‌الدین صاحب دیوان طاب ثراه
گر طالب رویت به ریا آمده ام از پشت پدر به ناسزا آمده ام
گر چین سر زلف تو را بنده نی‌ام چون مشک ز مادر به خطا آمده ام
(مونس الاحرار، نسخه مجلس، گ ۱۳۹پ).

رباعی فوق با قدری تفاوت در دیوان شرف‌الدین شفروه (ص ۴۰۴) آمده است. همچنین، بیت دوم این رباعی در روضة الناظر (گ ۲۳۲ر) بدون ذکر نام سراینده نقل شده است.

ایضاً له [صاحب سعید شهید خواجه شمس‌الدین صاحب دیوان]
آوخ که مرا کام به ناکام برفت و آسایش جان و دل و آرام برفت
پشتم چو هلال گشت در شام بلا تا بدر دل افروز من از بام برفت
(مونس الاحرار، نسخه مجلس، گ ۱۴۱ر).

از نسخی که متعلق به مهدی بیانی بوده، دستنویس جنگی به شماره ۲۸۶ در کتابخانه مجلس سنای سابق نگهداری می‌شده است که بخش‌هایی از آن به قلم صاحبش، شمس‌الدین آوی، و بخش‌هایی نیز به خواستاری او و توسط دیگران کتابت شده است.

این جنگ چند کاتب داشته و غالب محتوای آن که نظم و ترتیب خاصی ندارد، در دهه‌های سوم و چهارم سده هشتم هجری در شهرهای متفاوتی چون تبریز، سلطانیه و کاشان کتابت شده است. در این منبع رباعی زیر به نام شمس‌الدین صاحب دیوان آمده است:

براه شمس‌الدین صاحب دیوان رحم
یک سر بره سفید چون خایه بط کز رنگ دگر نباشدش هیچ نقط
از گله خاص مانه از جای دگر باید که دهد زود به دارنده خط
(جنگ شماره ۲۸۶ سنا، گ ۲۸ ر).

چنانکه مشهور است و اوحدی بلیانی نیز در تذکره خود آورده، این رباعی را خواجه در پاسخ رباعی از بدرالدین جاجرمی، بدیهه سروده است (نک: عرفات‌العاشقین، ج ۴، ص ۲۰۲۶ و ۲۰۲۷).^۱

دستنویس شماره ۴۸۷ کتابخانه سلیمانیه استانبول (مجموعه لالا اسماعیل)، مجموعه‌ای از اشعار فارسی و عربی و منشآت و رسالات فارسی است که آن را محمد بن حیدر حسینی، عبدالکریم بن اصیل جاربردی، عبدالمجیب بن محمد اصفهانی و چند کاتب دیگر در فاصله سال‌های ۷۴۱ و ۷۴۲ ق در کشور مصر و شهر قاهره کتابت کرده‌اند. در این مجموعه رباعی زیر به شمس‌الدین صاحب دیوان نسبت داده شده است:

الجواب لمرحوم شمس‌الدین صاحب‌الديوان
من نیز چنان اتابک فرد نی‌ام با ناله زار و گونه زرد نی‌ام
گر خصم من از مقنعه می لاف زند گر دف به کفش برنهم مرد نی‌ام
(مجموعه شماره ۴۸۷ کتابخانه لالا اسماعیل، گ ۱۹۹ الف).

۱. در عرفات‌العاشقین، ضمن شرح حال شمس‌الدین صاحب دیوان تعدادی رباعی دیگر نیز به نام او نقل شده است (ج ۴، ص ۲۰۲۴ تا ۲۰۲۷). از این میان، رباعی زیر در روضة‌الناظر (گ ۱۶۱ ر) به نام «قاضی اصفهان» آمده است:
در ماتم تو چرخ درآمد به خروش من در غم تو چگونه باشم خاموش
دور تو نبود، بستندی جام پدر ای جان پدر جام پدر کردی نوش
(عرفات‌العاشقین، ج ۴، ص ۲۰۲۶).
این رباعی در بیاض تاج‌الدین احمد وزیر (گ ۶ پ) نیز بدون ذکر نام سراینده آمده است.

رباعی فوق در مجموعه لالا اسماعیل در پاسخ رباعی زیر آمده که در این منبع به «ملک شمس الدین» [احتمالاً شمس الدین کرت] نسبت داده شده است:

من زان ملکان سایه پرورد نی‌ام جز چشمه خورشید جهان گرد نی‌ام
گر بر سر حگام خراسان و عراق مقنعا زنان برنکنم مرد نی‌ام
این رباعی در دستورالوزاره (ص ۱۰۲) و راحة الصدور (ص ۳۶۹) به نام «طغرل بن ارسلان سلجوقی» آمده و در ذیل نفثة المصدور (ص ۴۸) به «قوم الدین (درگزینی)» نسبت داده شده است (نقل از اشعار فارسی پراکنده در متون). همچنین، این رباعی در دیوان خاقانی (ص ۷۲۴) ثبت شده است.

- رباعی زیر را صاحب دیوان در پاسخ رباعی از مجدالملک یزدی سروده است:

یرغو چو بر شاه نشاید بردن بس غصه روزگار باید خوردن
این کار که پای در میان داری تو هم سرخ کنی روی بدان هم گردن
(تاریخ و صاف، ص ۹۵).

۲۰۹

آینه پژوهش | ۲۰۸
سال ۳۵ | شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۳

- دستنویس شماره ۶۳۳ کتابخانه مجلس مجموعه‌ای از نظم و نثر فارسی و عربی است که آن را ابوالفضل محمد بن محمود در سال ۷۵۰ ق گردآوری و کتابت کرده است. در این منبع رباعی زیر با عنوان «للساحب الشهد شمس الدین محمد فی ابنة خواجه بهاء الدین» آمده است:

چرخ فلک از ظلم تو بگریست مکن پیداست که قدر آدمی چیست مکن
دشمن شودت خالق از آزدن خلق گرمی دانی که دشمنت کیست مکن
(مجموعه شماره ۶۳۳ کتابخانه مجلس، گ ۱۲۹ پ).

رباعی فوق در انیس الوحده و جلیس الخلوۃ (دستنویس شماره ۱۲۰۳۹ کتابخانه مرعشی، گ ۹۶ ر) و بیاض تاج الدین احمد وزیر (گ ۲۹۴ ر) بدون ذکر نام سراینده آمده است. همچنین، این رباعی در دیوان بابا فضل (ص ۱۵۹) و دیوان رباعیات اوحد الدین کرمانی (ص ۲۵۹) نقل شده است.

۱. بالای «قدر» کلمه «عمر» نوشته شده است.

- دستنویس شماره ۵۵۵ کتابخانه فرهنگستان علوم تاجیکستان (شهر دوشنبه) مجموعه‌ای از نظم و نثر است که به دست چند کاتب در دهه نخست سده نهم هجری کتابت شده است. در این مجموعه رباعی زیر به شمس‌الدین صاحب دیوان نسبت داده شده است:

صاحب شمس‌الدین راست

تیری که اجل زند سپرها هیچ است وین محتشمی و سیم و زرها هیچ است
چندان که به روی کار درمی‌نگرم نیکی ست که نیک است و دگرها هیچ
(مجموعه شماره ۵۵۵ دوشنبه، ص ۱۳).

این رباعی در مجموعه شماره ۴۸۷ کتابخانه لالا اسماعیل (گ ۷۱ الف) به نام «کمال‌الدین اسمعیل» آمده و در دیوان این شاعر (ص ۳۳۳) نیز ثبت شده است. رباعی با قدری اختلاف و جابه‌جایی دو مصرع نخست در دیوان باباافضل (ص ۲۰) نیز آمده است. همچنین، ابومحبوب آن را با قدری اختلاف در دیوان رباعیات اوحدالدین کرمانی (ص ۳۰۶) نقل کرده است. رباعی فوق در بیاض تاج‌الدین احمد وزیر (گ ۳۲۶ پ) نیز بدون ذکر نام سراینده آمده است.

۲۱۰

آینه پژوهش | ۲۰۸
سال ۳۵ | شماره ۴
مهر و آبان ۱۴۰۳

- دستنویس شماره Add.27261 کتابخانه موزه بریتانیا مجموعه‌ای است که به سبب تقدیمش به اسکندر میرزای تیموری، میان اهل ادب به جنگ اسکندری یا جنگ اسکندر میرزا مشهور شده است. در این منبع رباعی زیر به نام «خواجه شمس‌الدین صاحب دیوان» آمده است:

آزاده به هیچ دست [رس] می‌نرسد وز بی چیزی به یک هوس می‌نرسد
ایام چنان به ناکسان مشغول است کز مشغولی به هیچ کس می‌نرسد
(جنگ اسکندر میرزا، گ ۱۴۷ ر).

رباعی فوق را سیدعلی میرافضلی در میان رباعیات اشرفی سمرقندی آورده است (جنگ رباعی، ص ۳۱۷). همچنین، این رباعی در جنگ شماره ۲۴۴۹ دانشگاه تهران (ص ۳۰۹) بدون ذکر نام سراینده آمده است.

- از دیگر مجموعه‌های تهیه شده برای اسکندر میرزای تیموری، دستنویس سفینه‌ای به شماره LA161 در کتابخانه موزه گلبنکیان شهر لیسبون پرتغال نگهداری می‌شود.

سیدعلی میرافضلی در مقاله «رباعیات ختّام و مهستی در سفینه اسکندری» گزارش کوتاهی از رباعیات این منبع ارائه کرده است. دو رباعی زیر در این منبع (گ ۲۲۵ ر) به نام شمس الدّین صاحب دیوان و خواجه علاء الدّین آمده که احتمالاً منظور علاء الدّین عطاملک جوینی است:

لشمس الدّین صاحب دیوان

در کوی خرابیات جگرسوزی چند بنشسته بدند با دل افروزی چند
بر کف قدح باده و خوش می گفتند «هم بگذرد و نماند این روزی چند»
خواجه علاء الدّین در جواب گفته

گر هست خرد رای تو در می پیوند بر سببت غافلان عالم می خند
آخر نه ز آصف جهان می شنوی «هم بگذرد و نماند این روزی چند»
(نقل از «رباعیات ختّام و مهستی در سفینه اسکندری»، ص ۲۰۳ و ۲۰۴).

رباعی دوم اگر از عطاملک باشد باید در بخش بعدی مقاله می آمد، اما به دلیل پیوستگی آن به رباعی شمس الدّین، در این بخش نقل شده است. رباعی نخست به ختّام نیز منسوب است و آن را یاراحمد رشیدی در طریخانه (ص ۱۱۵) آورده است. همچنین این رباعی در جُنگ شماره ۱۰۹۴ کتابخانه لیدن (ص ۱۳۰) بدون ذکر نام سراینده آمده است.

عطاملک جوینی

علاء الدّین عطاملک جوینی (درگذشته در ۶۸۱ق)، صاحب تاریخ جهانگشای از اوایل جوانی به دبیری در دربار مغولان اشتغال داشت. وی بعد از فتح بغداد، در سال ۶۵۷ق از جانب هولاکو عهده دار حکومت بغداد، عراق و خوزستان شد و قریب بیست و چهار سال در آن دیار به نیکویی حکم راند. در منابع مختلف اشعاری به این فرد سرشناس خاندان جوینی نسبت داده شده که رباعیات زیر از آن جمله است:

- در برگ آغازین نسخه ای از راحة الصدور و آية السرور (دستنویس شماره ۱۳۱۴ کتابخانه ملی پاریس، کتابت ۶۳۵ق) رباعی زیر با عنوان «للصاحب علاء الدّین عطاملک صاحب الدیوان» آمده است:

گل گفت که باد آمد و پرتابم کرد وز آتش کینه سینه [پرتابم کرد]
صد رحمت بر گلابگر باد که او نگذاشت که تا خاک [شوم، آبم کرد]
(نقل از کانال تلگرامی چهارخطی).

- دستنویس شماره ۱۹۳۲ کتابخانه اسعدافندی، مجموعه‌ای از رسالات گوناگون است که بخش‌های نخستین آن را (تا پایان برگ ۱۳۶) هندوشاه نخجوانی در فاصله سال‌های ۷۱۵ تا ۷۲۱ ق کتابت کرده است. در فواصل رسالات این مجموعه اشعاری به فارسی و عربی آمده است که در میان آنها تعدادی رباعی نیز هست. در این میان رباعی زیر به نام عظاملک جوینی آمده است:

المخدوم السعيد علاء الحق و الدين صاحب الديوان عظاملك رضى الله عنه
دل جست سحرگهی که هین دلبر شد گفتم که خواب است، چه وقت خور شد
انگشت به رخ برد که روز است، ببین برفرق نهاد مو که شب با سر شد
(مجموعه شماره ۱۹۳۲ کتابخانه اسعدافندی، گ ۷۲۴ پ).

- در سفینه شماره ۹۰۰ کتابخانه مجلس که احتمالاً متعلق به اوایل سده هشتم هجری است، رباعی زیر به نام صاحب تاریخ جهانگشای آمده است:

علاءالدین صاحب دیوان
ای از تو مرا غصه و سودا حاصل هجرانک قاتلی و نعم القاتل
در شان مصور جمال تو سزد سبحانک ما خلقت هذا باطل
(سفینه شماره ۹۰۰ کتابخانه مجلس، ص ۵۱۲).

رباعی فوق در مونس الاحرار (نسخه مجلس، گ ۱۱۷ پ) بدون ذکر نام سراینده آمده است. همچنین، در منابع متأخر این رباعی به مهستی نسبت داده شده است (نک: مهستی گنج‌های، ص ۱۹۵).

- در مجموعه شماره ۶۳۳ کتابخانه مجلس رباعی زیر با عنوان «وله [الصاحب المرحوم علاءالدین] طاب ثراه فی مجد الملک» آمده است:

روزی دوسه سردفتر تزویر شدی جوینده مال و ملک و توفیر شدی

اعضای توهریکی گرفت اقلیمی فی الجمله به یک هفته جهانگیر شدی (مجموعه شماره ۶۳۳ کتابخانه مجلس، گ ۱۸ پ).

این رباعی در منابعی چون تذکرة الشعرا دولتشاه سمرقندی (ص ۱۰۶) و عرفات العاشقین (ج ۵، ص ۲۶۴۷) نیز به عظاملک منسوب شده است. اما صاحب تاریخ و صاف چنین نوشته که رباعی فوق را «یکی از اهل عصر» در حق مجدالملک یزدی سروده است (تاریخ و صاف، ص ۱۰۹).

- در جُنگ اسکندرمیرزا (دستنویس شماره Add.27261 کتابخانه موزه بریتانیا) رباعی زیر به نام «عظاملک جوینی» آمده است:

ای روی خوش تو نوبهار دیده بالای تو سرو جویبار دیده
هرگز چو خیال تو عزیزى ننشست ای نور دو دیده برکنار دیده
(جُنگ اسکندرمیرزا، گ ۲۸۵ پ).

- رباعی نامه شماره ۱۲۰۳ کتابخانه دانشگاه استانبول که در سده ۹ ق کتابت شده، در واقع تحریر دیگری از نزهة المجالس جمال خلیل شروانی است. بهروز ایمانی از چندی پیش مشغول تصحیح این رباعی نامه است و اخیراً در مقاله «دستنویسی دیگر از نزهة المجالس» بررسی از محتویات آن ارائه کرده است. در این منبع رباعی زیر با عنوان «صاحب علاءالدین» آمده که به احتمال زیاد، منظور علاءالدین عظاملک جوینی است:

ای عین عدم، خیال هستی تاکی وز سایه زاین همه مستی تاکی
ای بی خبر از بلندقدری وجود از همت دون رضا به پستی تاکی
(دستنویس شماره ۱۲۰۳ کتابخانه دانشگاه استانبول، گ ۱۴۴ ر؛ نقل از «دستنویسی دیگر از نزهة المجالس»، ص ۲۳۱).

بهاءالدین صاحب دیوان

بهاءالدین محمد، پسر شمسالدین صاحب دیوان جوینی است که در عهد اباقخان حاکم اصفهان شد و به قساوت و بی رحمی مدتی در آن دیار حکم راند. او در جوانی و در حیات پدرش به سال ۶۷۸ ق درگذشت (نک: تاریخ و صاف، صفحات ۶۰ تا ۶۶). در منابع، رباعیات زیر به این فرد از خاندان جوینی نسبت داده شده است:

مخدوم خواجه بهاء‌الدین صاحب دیوان [به] مخدوم خواجه مجدالدین فرستاد
طاب ثراهما

ای عرصه ملک از تو چو گلشن چونی من بی تو نه خوشدلم تو بی من چونی
از عارضه چشم که چشمت مرساد ای چشم جهانی به تو روشن چونی
(سفینه تبریز، خلاصه الأشعار فی الرباعیات، ص ۶۰۷).

صاحب بهاء‌الدین محمد بن صاحب دیوان
آن ترک پری چهره که باغ دل ماست گه راحت جان و گاه داغ دل ماست
گفتی بنشانش که به پا استاده‌ست چو نش نشانم که چراغ دل ماست
(روضه الناظر، گ ۲۳۵ پ).

رباعی فوق با ردیف «دلم اوست» در حاشیه دستنویسی از شرح قسطاس (نسخه شماره ۲۶۶۷ کتابخانه لاله لی، گ ۱۵۴ ر) به غیاث‌الدین محمد رشید نسبت داده شده است (نقل از کانال تلگرامی چهارخطی). همچنین، این رباعی در جنگ اسکندر میرزا (گ ۲۸۵ پ) به نام عماد‌الدین شیرازی آمده است. مهستی و عماد‌الدین اکرم کرمانی نیز دیگر مدعیان این رباعی هستند (نک: کانال چهارخطی).

آن‌گونه که در بخش رباعیات شمس‌الدین صاحب دیوان نیز گفته شد، رباعی «لطف تو چه گفت؟ گفت جان بخش منم» که در روضه الناظر به نام شمس‌الدین آمده، در جنگ شماره ۲۸۰ کتابخانه چلبی عبدالله افندی به بهاء‌الدین منسوب شده است.

همچنین، رباعی زیر در جنگ شماره ۱۰۹۴ کتابخانه لیدن^۲ (ص ۱۸۴) به نام «ولد مرحوم شمس‌الدین صاحب دیوان» آمده که مشخص نیست منظور همین بهاء‌الدین است یا برادرش هارون:

از آب هنر آتش مجهولی به فارغ کنجی ز گنج مشغولی به
اندر کف او مباد جز باد که گفت خاک عمل از عنبر معزولی به

۱. اصل: باغ؛ تصحیح قیاسی است.

۲. درباره این جنگ رک: مقاله احمد بهنامی با عنوان «اشعار فارسی گویان سده هشتم آناتولی در جنگ آقشهر (نسخه ۱۰۹۴ کتابخانه لیدن)».

شرف‌الدین هارون

شرف‌الدین هارون (مقتول در ۶۸۵ق)، پسر شمس‌الدین صاحب دیوان جوینی است. او از فضلا و شعرای^۱ دوران بوده و به هنرپروری شهرت داشته است (نک: تاریخ جهانگشای، ج ۱، صفحه ۷۷ و ۷۸)؛ عرفات‌العاشقین، ج ۷، ص ۴۶۳۹. در مجموعه شماره ۱۶۵۱۹ کتابخانه مرعشی که در سال ۷۴۴ق به دست «یحیی بن حاج سعدالدین»، احتمالاً در آسیای صغیر کتابت شده، رباعی زیر به نام هارون آمده است:

خواجه هارون راست ابن صاحب دیوان

در دایره سپهر ناپیدا غور جامی ست که جمله را چشانند به دور
نوبت چو به دور تو رسد آه مکن می‌نوش به خوش دلی که دور است نه جور
(مجموعه شماره ۱۶۵۱۹ کتابخانه مرعشی، گ ۷۶ر).

این رباعی در منابع پیش رو نیز آمده است: سفینه کهن رباعیات، ص ۱۱۰، با عنوان «وله [اوحدالدین کرمانی]»؛ سفینه شماره ۴۴۹/۱۷۴۱ کتابخانه یحیی توفیق، حاشیه برگ ۶۲پ، با خطی متفاوت و جدید، بدون ذکر نام سراینده؛ رباعیات خیام (طربخانه)، ص ۷۲؛ دیوان باباافضل، ص ۱۰۷.

۱. نسخه‌ای از دیوان او به شماره Or.3674 در کتابخانه موزه بریتانیا نگهداری می‌شود که حاوی تعدادی رباعی نیز هست. متأسفانه دسترسی به این نسخه برای نگارش مقاله پیش رو امکان‌پذیر نشد. از آقای شاپوران که من را از وجود این نسخه آگاه کردند سپاسگزارم.

منابع

- اشعار فارسی پراکنده در متون تا سال ۷۰۰ (۲ ج)، علی صفری آق قلعه، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن، ۱۳۹۵.
- «اشعار فارسی گویان سده هشتم آناتولی در جنگ آقشهر (نسخه ۱۰۹۴ کتابخانه لیدن)»، احمد بهنامی، گزارش میراث، ش ۸۸ و ۸۹، پاییز و زمستان ۱۳۹۸ [انتشار: پاییز ۱۴۰۰]، ص ۱۶۱ تا ۱۶۹.
- انیس الوحده و جلیس الخلو، محمود گلستانه، دستنویس شماره ۱۲۰۳۹ کتابخانه مرعشی، احتمالاً متعلق به قرن هشتم هجری.
- «بررسی دستکاری‌های کاتب نسخه قاهره، مویخ ۷۴۱ ق»، در متن شاهنامه (مطالعه‌ای موردی در کوشش کاتبی صوفی در نزدیک کردن متن شاهنامه به اعتقاداتش)»، علی شاپوران، آینه میراث، شماره ۶۸، بهار و تابستان ۱۴۰۰، ص ۳۵ تا ۵۹.
- بیاض تاج‌الدین احمد وزیر، دستنویس شماره ۱۱۹۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان، مویخ ۷۸۲ ق. تاریخ جهانگشای، محمد جوینی، تصحیح محمد قزوینی، ۳ ج، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۸۲.
- تاریخ و صاف، شرف‌الدین عبدالله شیرازی، به اهتمام محمد مهدی اصفهانی، بمبئی: ۱۲۶۹ ق. تذکره الشعرا، دولت‌شاه سمرقندی، تصحیح ادوارد پروان، تهران: اساطیر، ۱۳۸۲.
- «تصحیح انتقادی دیوان شرف‌الدین شفروه اصفهانی»، عصمت اسماعیلی، پایان‌نامه دکتری، رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، ۱۳۸۰.
- جنگ اسکندر میرزا، دستنویس شماره add.27261 کتابخانه موزه بریتانیا، مویخ ۸۱۳ - ۸۱۴ ق.
- جنگ بیاضی شمس‌الدین آوی، دستنویس شماره ۲۸۶ کتابخانه مجلس سنا.
- جنگ رباعی، سید علی میرافضلی، تهران: سخن، ۱۳۹۴.
- جنگ نظم و نثر، دستنویس شماره ۲۴۴۹ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- جنگ نظم و نثر، دستنویس شماره ۲۸۰ کتابخانه سلیمانیه (مجموعه چلبی عبدالله افندی)، کتابت مسعود بن منصور بن احمد المتطبب، مویخ ۷۶۳ ق.
- جنگ نظم و نثر، دستنویس شماره Or.1094 کتابخانه لیدن، سده هشتم هجری.
- «در باره تاریخ تألیف نزهة المجالس جمال [الدین] خلیل شروانی و نمونه خط شمس‌الدین جوینی اول»، عمادالدین شیخ‌الحکمایی، گزارش میراث، ش ۸۴ و ۸۵، پاییز و زمستان ۱۳۹۷ [انتشار: پاییز ۱۳۹۹]، ص ۱۳ تا ۱۵.
- «دستنویسی دیگر از نزهة المجالس (مجموعه رباعیات کتابخانه دانشگاه استانبول)»، بهروز ایمانی، منتشر شده در به یاد ایرج افشار [دفتر دوم]، به کوشش جواد بشری، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار، ۱۴۰۲، ص ۲۱۷ تا ۲۷۳.

- دیوان حکیم افضل‌الدین محمد مرقی کاشانی (بابا افضل)، تصحیح مصطفی فیضی، حسن عاطفی، عباس بهنیا، علی شریف، تهران: زوار، ۱۳۶۳.
- دیوان خاقانی شروانی، تصحیح ضیاء‌الدین سجادی، تهران: زوار، ۱۳۹۱.
- دیوان رباعیات اوحد‌الدین کرمانی، به کوشش احمد ابومحبوب، تهران: سروش، ۱۳۶۶.
- دیوان کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی (غزلیات و رباعیات)، تصحیح محمد رضا ضیاء، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن، ۱۳۹۹.
- رباعیات خیتام (طربخانه)، یاراحمد رشیدی، تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران: هما، ۱۳۶۷.
- «رباعیات خیتام و مهستی در سفینه اسکندری (دستنویس مورخ ۸۱۳ ق موزه گلبنکیان)»، سید علی میرافضلی، آینه پژوهش، ش ۲۰۷، مرداد و شهریور ۱۴۰۳، ص ۱۹۵ تا ۲۱۵.
- روضه‌الناظر و نزهة‌الخاطر، عبدالعزیز کاشانی، دستنویس شماره ۷۶۶ کتابخانه دانشگاه استانبول.
- سفینه اشعار، دستنویس شماره ۹۰۰ کتابخانه مجلس، احتمالاً متعلق به اوایل قرن هشتم هجری.
- سفینه تبریز، ابوالمجد محمد بن مسعود تبریزی، چاپ عکسی از روی نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۱.
- سفینه کهن رباعیات، تصحیح ارحام مرادی، محمد افشین وفایی، تهران: سخن، ۱۳۹۵.
- سفینه اشعار، دستنویس شماره ۴۴۹/۱۷۴۱ کتابخانه سلیمانیه استانبول (مجموعه مدرسه یحیی توفیق)، مورخ ۷۵۴ ق.
- عقبه‌الکتبه، منتجب‌الدین جوینی، تصحیح محمد قزوینی و عباس اقبال، تهران: شرکت سهامی چاپ، ۱۳۲۹.
- عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین، اوحدی بلیانی، تصحیح ذبیح‌الله صاحبکاری و آمنه فخر احمد، ج ۸، تهران: میراث مکتوب با همکاری کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹.
- «عزالدین عبدالعزیز کاشی: شناسایی، کتابشناسی، نسخه‌جویی»، سید محمد عمادی حائری، نسخه‌پژوهی، شماره ۲، پاییز ۱۳۸۴، ص ۳۸۱ تا ۳۹۵.
- کانال تلگرامی چهارخطی، سید علی میرافضلی، t.me/Xatt4.
- لباب‌الالباب، محمد عوفی، به کوشش سعید نفیسی، تهران: کتابفروشی ابن سینا، ۱۳۳۵.
- مجموعه اشعار، دستنویس شماره ۲۰۵۱ کتابخانه ایاصوفیا، کتابت محمود بن احمد ابن محمود التبریزی السراج، مورخ ۷۳۰ ق.
- مجموعه اشعار و مراسلات، دستنویس شماره 487R کتابخانه سلیمانیه ترکیه (مجموعه لالا اسماعیل)، کتابت عبدالکریم بن اصیل جاربدی و دیگران، مورخ ۷۴۱-۷۴۲ ق.

مجموعه شماره ۱۶۵۱۹ کتابخانه مرعشی، کتابت یحیی بن سعدالدین، مورخ ۷۴۴ق.
مجموعه شماره ۱۹۳۲ کتابخانه اسعدافندی، کتابت هندوشاه نخبجوانی، مورخ ۷۱۵ تا ۷۲۱ق.
مجموعه شماره ۵۵۵ کتابخانه فرهنگستان علوم تاجیکستان (شهر دوشنبه)، مورخ ۸۰۵ تا ۸۰۷ق.
مجموعه شماره ۶۳۳ کتابخانه مجلس، کتابت ابوالفضل محمد بن محمود، مورخ ۷۵۰ق.
مونس الاحرار فی دقائق الاشعار، محمد بن بدر جاجرمی، عکس شماره ۱۱۲۷۲ و ۱۱۲۷۳ کتابخانه
مجلس شورای اسلامی، مورخ ۷۴۱ق.
مهستی گنجه‌ای: بزرگترین زن شاعر رباعی سرا، معین‌الدین محرابی، تهران: توس، ۱۳۸۲.
نزهة المجالس، جمال خلیل شروانی، تصحیح محمدامین ریاحی، چاپ دوم، تهران: انتشارات
علمی، ۱۳۷۵.